

ИЖТИМОЙЛАШУВ ВОСИТАЛАР ОРҚАЛИ МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИНИ ЭКОЛОГИК ТАРБИЯЛАШ

Исмоилов Бердиёр Рашидович

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети тадқиқотчиси

e-mail: berdiyorismoilov5@gmail.com

Аннотация. Мақола мактаб ўқувчиларининг экологик тарбиясига оид мавжуд илмий ёндашувларнинг таҳлилига бағишланган. Экологик тарбияни самарали ташкил этиш ва натижадорлик кўрсаткичларини оширишда, фақат таълимнинг дидактик таъминоти ва таълим муҳитининг ўзини етарли эмас, балки ўқитувчининг маҳорати ҳамда ўқувчининг ижтимоийлашуви даражаси ҳам муҳим омиллар эканлигига алоҳида ўрғу берган мақола муаллифи, ўзининг тадқиқот натижаларига таяниб мулоҳаза юритган.

Калит сўзлар: экологик тарбия, экологик маданият, ижтимоийлашув, педагогик фаолият, тарбия тизими, тарбия мазмуни, тарбия методлари.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЬНИКОВ СРЕДСТВАМИ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Аннотация. Статья посвящена анализу существующих научных подходов к экологическому воспитанию школьников. Автор статьи, полагаясь на результаты своих исследований, особо акцентирует на то, что для повышения показателей качественной организации и продуктивности экологического образования только дидактического обеспечения образования и самой образовательной среды недостаточно, еще и необходимыми важными факторами являются мастерства преподавателя и уровня социализации учащегося.

Ключевые слова: экологическое образование, экологическая культура, социализация, педагогическая деятельность, воспитательная система, содержание воспитания, методы воспитания.

ECOLOGICAL EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN BY MEANS OF SOCIALIZATION

Annotation. The article is devoted to the analysis of existing scientific approaches to environmental education of schoolchildren. The author of the article, relying on the results of his research, emphasizes that in order to increase the indicators of the qualitative organization and productivity of environmental education, it is not enough only to provide didactic education and the educational environment itself, but also the skills of the teacher and the level of socialization of the student are important factors.

Key words: ecological education, ecological culture, socialization, pedagogical activity, educational system, content of education, methods of education.

Кириш. Бугунги кунда шахс экологик маданиятининг ривожланиши кўп давлатларда таълим сиёсатининг устувор йўналиши ва маъносини шакллантирувчи омилига айланган. Чунки у кўп жихатдан нафақат табиатни, балки бутун инсоният цивилизациясини сақлаш воситаси сифатида талқин этилади. Шунинг учун, экологик маданиятнинг таълим масканларидаги шакллантириш босқичлари кундан кунга ўзига хос аҳамият касб этмоқда. Юртимизда ушбу масала, давлат сиёсати даражасида диққат марказидан ўрин олиб, жумладан, таълим дастурларини мавжуд экологик муаммолар ва уларни бартараф этиш, маиший чиқиндилар билан боғлиқ ишларни амалга оширишга доир фаолиятдан келиб чиқиб, такомиллаштириш, таълим олувчиларнинг эътиборини умумбашарий экологик муаммоларга қаратиш орқали она табиатнинг қайта тикланмас манбаларини сақлаб қолишга бўлган масъулиятини кучайтириш каби вазифалар таълим тизимига долзарб фаолият йўналиши этиб белгиланган.[1] Экологик маданиятни шакллантиришда мактаб ўқувчиларини ижтимоийлаштириш воситалари ҳам катта аҳамиятга эга. Яъни, ўқувчини жамиятга сингдириш жараёнида унинг экологик тарбиясини ҳам муштарак амалга ошириш самарали натижалар беради. Қолаверса, ўқувчи ижтимоийлашуви учун зарур бўлган мактаб таълимидаги билимлар, меъёрлар ва қадриятлар тизими таркибида экологик тарбия мазмуни ҳам аксини топган.

Мавзунинг долзарблиги. Ҳозирги вақтда жамият ва табиатнинг ўзаро таъсиридаги карама-қаршилиқлар табиий муҳит ва генофонддаги салбий ўзгаришларга олиб келадиган экологик офатларни кучайтирди, инсоннинг табиатга

таъсири оқибатларини ҳисобга олишни ва бу таъсирни тузатишни талаб қилади. Мактаб ҳар доим асосий давлат таълим муассасаси бўлганлиги сабабли, атроф-муҳитга оқилона ва эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишга қодир одамларни тайёрлаш масаласи бу даргоҳ масъулиятидир. Бинобарин, ўқувчиларнинг табиатга масъулиятли муносабатини шакллантириш бугун мактабга аниқ ва тўғри шакллантирилган янги ижтимоий вазифа сифатида белгилаб берилган. Ҳар бир ўқувчининг барча ёшдаги экологик маданиятини шакллантириш замонавий педагогикада таълим ва тарбиянинг яхлит жараёнининг ажралмас элементи сифатида кўриб чиқилади. Шу билан бирга, бугунги ўрта мактаб битирувчиларининг экологик таълими жамият томонидан халқ таълими ходимларига қўядиган ижтимоий-педагогик талабларга тўлиқ жавоб бера олмайди. Камчиликлар экологик таълимнинг барча таркибий қисмларида учрайди. Ҳамма мактаб ўқувчилари ҳам мураккаб экологик билимлар мажмуасини ўзлаштирмайди, экологик кўникмалар яхши шаклланмаган ва кўпинча самарасиз бўлиб қолади, ижодий экологик фаолият тажрибаси ҳар доим ҳам амалга оширилмайди. Ва аксарият ўрта мактаб битирувчиларида шахсиятнинг ижтимоий ва психологик асослари, экологик жавобгарликда ифодаланган ўзига хос шахсият ядроси йўқ. Буларнинг барчаси экологик таълим ва тарбия назарияси ва амалиётини, алоҳида фанларни фанлараро даражада ўрганиш жараёнида ва дарсдан ташқари машғулотларда ишлаш усуллари ва техникасини такомиллаштиришнинг долзарблигини белгилайди.

Илмий муаммонинг қўйилиши. Илмий адабиётларда экологик маданият тор маънода инсоннинг табиий ресурслардан оқилона фойдаланиши деб таърифланади. Кенг маънода, бу тушунча, умуминсоний қадриятлар – ер, табиат, ҳаёт, инсон, соғлиқ устуворлигига асосланган умуминсоний маданиятнинг янги мазмунини ташкил этади. Қадрият йўналишлари тизимида ўзини намоён қиладиган ва экологик жиҳатдан соғлом хулқ-атворни рағбатлантирадиган экологик маданият инсон ва ижтимоий-табиий муҳит ўртасидаги муносабатларнинг табиати ва сифат даражасини белгилайди. Мактаб ўқувчиларини экологик тарбиялаш муаммосининг асосини ўқувчиларга тарбиявий таъсир самарадорлигини қандай ошириш масаласи

ташқил этади [5,64]. Ўқитувчилар бунга интилишади, лекин айти пайтда болаларда экологик маданиятни шакллантириш жараёнини қандай қилиб энг муваффақиятли амалга ошириш, табиатга масъулиятсиз муносабатнинг олдини олиш ҳақида тизимли фикрларга эга эмаслар. Ўқитувчилар учун ушбу муаммони ҳал қилишда ўз фаолиятининг мазмуни қандай бўлиши кераклигини, қандай усуллардан фойдаланиш кераклигини билиш жуда муҳим бўлганлиги сабабли, маълум бир илмий муаммони қуйидагича шакллантириш мумкин: ижтимоийлашув воситалар ёрдамида мактаб ўқувчиларини экологик тарбиялаш учун ўқитувчилар фаолиятининг мазмуни ва усуллари қандай?

Тадқиқот натижалари. Тадқиқот давомида биз олдимизга савол қўйдик: мактаб ўқувчиларини ижтимоийлашув воситалар орқали экологик тарбиялашдаги ўқитувчи фаолиятининг мазмуни ва усуллари моделини яратиш учун дастлабки назарий шартлар сифатида нимани олиш керак? Табиийки, мактаб ўқувчиларини ижтимоийлашувининг етакчи воситалари саналмиш омиллар – мулоқот ва фаолият [9, 87] ушбу шартлар мазмунида ўз ифодасини топиши лозим. Умуман педагогикада, жумладан, миллий педагогикамизда шахсий тарбиянинг мазмуни ва усулларини талқин қилишда турли хил ёндашувлар мавжуд. Анъанавий педагогика тор функционал ёки кўп функцияли сифатида тавсифланиши мумкин бўлган ёндашувлар билан ажралиб туради. Тор функционал ёндашувда тарбия ўқитувчининг шакллантирувчи ва ташкилий функцияси орқали, бир томонлама ўқитувчининг тарбиячига таъсири сифатида қаралади. Бошқа ёндашувнинг издошлари “тарбия жараёни тушунчаси бевосита таъсирни эмас, балки ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг ижтимоий ўзаро таъсирини, уларнинг ривожланаётган муносабатларини акс эттиради [2, 93]. Шундай қилиб, ўқитувчи учун ташкилий ва шакллантирувчи функциялардан ташқари, тарбияланаётган шахснинг шахсини ўрганиш ва у билан тарбия объекти сифатида ўзаро муносабатда бўлиш ажралмас ҳисобланади. Сўнгги йилларда тарбиявий ишларнинг мазмуни асосан шахсий фазилатларни шакллантириш ва ушбу фазилатларни ривожлантириш мантиғи билан боғлиқ. Шу муносабат билан педагогика шахсий фазилатларни шакллантириш жараёнининг интегративлиги муаммосини фаол

ривожлантирмоқда, унинг моҳияти "ҳамма нарсани ривожлантириш жараёни. шахсий сифат хулқ-атворнинг энг оддий элементларини шакллантиришдан бошланади, қайси? келажакда улар янада мураккаблашади, ўзаро боғланади ва бир-бири билан бирлашади, яъни. интеграциялашган, бу сифатнинг ривожланиши ва чуқурлашишини аниқлайди" [5,31]. Бироқ, ушбу ёндашув тарбия мазмунини тўлиқ тушунтирмайди, балки таркибий элементларни аниқлаштириш ва ажратиб кўрсатиш орқали тарбия мазмунини қисман ёритади, бундан ташқари, ушбу элементларни шакллантириш ва бирлаштириш тизимини белгиламайди. Шундай қилиб, биз тарбия фаолияти мазмунини тушунтиришнинг анъанавий усули ижтимоийлашув воситалар ёрдамида мактаб ўқувчиларини экологик тарбиялаш бўйича ўқитувчининг ўқув фаолияти жараёнини тўлиқ очиб беришга имкон бермайди деган хулосага келдик. Тарбия методларининг талқини масаласида ҳам ўзига хос муаммолар пайдо бўлади. Кўпинча тарбия бу тарбиявий вазифалар ечими жараёнидаги ўқитувчи ва ўқувчининг биргаликдаги фаолияти методи сифатида талқин этилади. Ушбу ёндашув ҳам замон талабларини қондирмайди, чунки у методлар тизимини педагогик таъсирларга йўлиқтиради ва бу фаолият ғоясини яхлит тизим сифатидаги тасаввурни торайтиради. Педагогик назария ва амалиётда "тарбия тизими" тушунчаси узак тушунчалар қаторидан ўрин олади. Ушбу муаммонинг ёритилишида кўп йиллар давомида ёшларнинг маълумотига эътибор қаратилиши ва мактабда асосан тафаккур, онг, билимларни узатишни ривожлантиришга қаратилганлиги натижасида таълим ва тарбия ўртасида маълум маънода қарама-қаршилик кўриниш берди. Энди таълим, тарбиянинг энг муҳим таркибий қисми сифатида тан олинган, чунки фақат шахсни тарбиялаш орқали таълим муаммоларини тўлиқ ҳал қилиш мумкин бўлади.

Сўнгги йилларда тарбия назарияси бўйича олиб борилган илмий тадқиқотлар ушбу муаммо ечими бўйича маълум йўналишларни белгилаб берган. Масалан, педагогик фаолият тузилиши бўйича тадқиқотлар тарбия мазмунини очиб беришга янгича ёндашув учун муҳим туртки бўлди. Уларда биринчи марта фаолиятнинг беш компонентли тузилиши таклиф қилинди (компонентлар - гностик, лойиҳавий, конструктив, коммуникатив ва ташкилий). Бу компонентлар, педагогик фаолият

тузилишининг қайсидир кесишган жойда таҳлил қилинган яхлитликнинг барча элементларига мос келади ва уларни тўлиқ қамраб олади. Бироқ, энг янги тадқиқотлар шуни кўрсатдики, бу компонентлар ўқитувчининг фаолиятини фақат бир томонлама – субъектив ўлчовда тавсифлайди. Агар биз уни субъект-субъект ўлчовида кўриб чиқсак [ўқитувчи билан ўзаро алоқада бўлган ушбу жараёнда ўқувчи субъект сифатида тақдим этилса], манзара бошқача бўлади. Айнан шу ҳолат ўқитувчи тарбиявий фаолиятининг тизим-функционал концепциясини асослашда таянч нуқтага айланди. [6,12]. Унинг асосида тарбиявий фаолият мазмуни ва методларининг тизим-функционал назарияси ишлаб чиқилди. Шу назарияга мувофиқ, “тарбиявий фаолият *мазмуни* ўқитувчи томонидан аниқ вазифаларни – диагностика, мақсадга йўналтириш, режалаштириш, ташкилий, сафарбарлик-рағбатлантириш, коммуникатив, шакллантирувчи, назорат-баҳолаш ва таҳлилий, мувофиқлаштириш ва тузатиш, такомиллаштиришни бажариши бўлса, педагогнинг тарбиявий фаолияти *методлари* – бу тарбиявий функцияларни амалга оширишдир.” [8,18]. Функциялар асосан тегишли босқичлар - ўқитувчиларни муаммоларни ҳал қилишга тайёрлаш, ўқувчиларни тарбия таъсирини идрок этишга тайёрлаш, педагогик режани амалга ошириш, жараённи назорат қилиш ва тузатиш, педагогик ҳаракатларни такомиллаштириш билан боғлиқ [7,159]. Тарбиявий фаолият мазмуни ва усуллари очиқ беришда ушбу ёндашувнинг афзалликлари шундаки, кўриб чиқилаётган тоифалар аниқ, реал тавсифланади, шу билан бирга фаолият яхлит ёритилади. Тушунчаларни талқин қилишда ўзбошимчалик бартараф этилади, мазмуни ва усуллари осонгина таснифланади ва таснифнинг ўзи ҳодисаларнинг ҳақиқий генетик алоқаларига асосланади [8,42]. Тизим-функционал ёндашув биз тадқиқ этаётган вазифани ҳал қилиш талабларини қондиради. Чунки вазифа, ижтимоийлашув воситалар ёрдамида мактаб ўқувчиларини экологик тарбиялаш бўйича ўқитувчилар фаолиятининг мазмуни ва усуллари қандай бўлиши керак деган муаммо ечимига қаратилган. Ушбу концепция нуқтаи назаридан тарбия мазмуни ҳамиша муайян вазифани ҳал қилишда тарбия функциялари тизимини амалга оширишни ифода этади. Ўқувчиларни экологик тарбиялаш назариясини ишлаб чиқишда қўлланиладиган иккинчи ғоя бу шахсни шакллантиришнинг

тизимли ролли назарияси бўлиб, унинг моҳияти ва мазмуни алоҳида мавзу предмети бўлади. Бу ерда келтирилган ёндашувлар тарбия жараёнига қўйиладиган энг умумий талабларни акс эттиради ва, албатта, тарбия мазмунини ишлаб чиқишда, хусусан, мактаб ўқувчиларини ижтимоийлашув воситалар билан экологик тарбиялаш каби вазифани ҳал қилишда аниқлини тақозо этади. Бироқ, барча тарбиявий вазифаларини ҳал қилиш жараёни учун умумий бўлган янги тарбия концепциясига кўра, ушбу назариянинг мавжудлиги амалда янги педагогик технология ўзлаштирилганлигини англамайди, чунки бу маълум бир педагогик вазифага мос келадиган мазмунни танлашни талаб қилади. Мактабгача ёшдаги болаларни ижтимоийлашув воситалар билан экологик тарбиялаш жараёни, таъкидланган қонуниятларга бўйсуниб, ҳар бир функцияни, у билан боғлиқ бўлган ҳар бир методни ва ривожланиш орқали ўқувчиларнинг экологик маданияти ижтимоийлашув воситалар билан шаклландирган ҳар бир ижтимоий ролни кўриб чиқсак, ўзига хос бажарилади. Тадқиқот шуни кўрсатдики, мактаб ўқувчиларини ижтимоийлашув воситалар билан экологик тарбиялаш муаммоси назарий ва амалий жиҳатдан жуда долзарб бўлиб, умумий педагогикада етарли даражада ривожланмаган. Экологик таълим деганда маълум билим ва эътиқодга эга бўлган шахсни тарбиялаш, фаолиятга тайёрлик, шунингдек унинг табиатга ғамхўрлик қилиш талабига мос келадиган амалий ҳаракатлари тушунилади [4,59]. Экологик маданият эса шахснинг ижтимоий фаоллиги ва онгининг муҳим кўрсаткичидир.

Ўқитувчилар ва синф раҳбарлари учун тегишли тавсияларнинг йўқлиги уларга ўқувчиларнинг экологик маданиятини шакллантиришда қийинчиликлар тўғдиради. Улар мактаб ўқувчиларига тарбиявий таъсир самарадорлигини оширишга интилишади, аммо бу интилиш тўлиқ амалга оширилмайди, чунки уларда болаларда экологик маданиятни шакллантириш жараёнини қандай қилиб муваффақиятли амалга ошириш, табиатга масъулиятсиз муносабатнинг олдини олиш тўғрисида тизимли ғоялар мавжуд эмас.

Тадқиқот давомида, ўқитувчилар томонидан мактаб ўқувчиларини ижтимоийлашув воситалар орқали экологик тарбиялашда дуч келадиган ва қуйидаги сабаблар билан боғлиқ бўлган типик қийинчиликлар аниқланди:

- ўқитувчиларнинг мактаб ўқувчиларини экологик тарбиялаш зарурлиги тўғрисида шаклланган фикрларининг йўқлиги;
- ўқитувчиларнинг режалаштириш ва моделлаштириш тўғрисида етарли билимлари йўқлиги ва мактаб ўқувчиларини экологик тарбиялаш жараёнини ижтимоийлашув воситалар орқали таъминлашга эътибор заифлиги;
- ўқитувчиларнинг ўз фаолиятини тузишда экологик тарбияни ижтимоийлашув омиллар билан боғлаш методологиясининг йўқлиги ;
- ижтимоийлашув воситалар ёрдамида мактаб ўқувчиларини экологик тарбиялаш жараёнини бошқаришга интуитив ва етарли бўлган изчил ёндашув йўқлиги.

Ушбу сабабларнинг умумийлиги шуни кўрсатадики, гап тарбиянинг юқори натижадорлигига эришишга тўсқинлик қиладиган алоҳида қарамлик ҳақида эмас, балки бундай боғлиқликлар мажмуаси ҳақида бўлиб, умумлаштирилган шаклда ушбу сабабларнинг умумийлиги ижтимоийлашув воситалар билан мактаб ўқувчиларини экологик тарбиялаш бўйича ўқитувчи фаолиятининг тузилиши тўғрисида тизимли ғояларнинг йўқлиги, унинг мазмуни ва методларини билмаслиги сифатида ифодаланиши мумкин.

Дискуссия. Ўрганилаётган вазифа ижтимоийлашув воситалар орқали ўқувчилар ўртасида экологик маданиятни шакллантиришдир. Биз, бу сифатдаги тарбиянинг мазмуни қандай, деган саволга жавоб беришимиз учун, диагностика нимадан иборатлигини, тарбиявий вазифани аниқлаштиришга нималар киришини, ижтимоийлашув воситалар орқали мактаб ўқувчиларининг экологик маданиятини шакллантиришни қандай режалаштиришни, ўқитувчининг ушбу йўналишдаги фаолиятини қандай ташкил этиш, амалга ошириш, баҳолашни, унга тузатишлар киритишни аниқ тасаввур қилишимиз лозим. Шунинг учун тарбиявий фаолият мазмунининг тизим-функционал назарияси мактаб ўқувчиларини ижтимоийлашув воситалар орқали экологик тарбиялаш муаммомизни ривожлантиришнинг таянч нуқтасидир. Шу билан бирга, тизим-функционал назария фақат методологик мўлжал сифатида ишлайди, чунки у фақат муаммони ҳал қилиш йўлини кўрсатади. Ижтимоийлашув воситалар ёрдамида мактаб ўқувчиларини экологик

тарбиялашнинг ўзига хос мазмунини очиб бериш учун, ушбу аниқ вазифани ҳал қилишда тарбия функциясининг ҳар бирини амалга ошириш мазмуни тўғрисида ҳозиргача номаълум бўлган билимларнинг ўзига хос мазмунини очиб бериш керак. Шундай қилиб, ижтимоийлашув воситалари ёрдамида мактаб ўқувчиларини экологик тарбиялаш учун ўқитувчилар фаолиятининг мазмуни ва методларини ишлаб чиқиш жараёнида тарбияга тизимли-функционал ёндашувга асосланган тарбиявий фаолият назарияси таянч нуқта сифатида қабул қилинади ҳамда кейинги босқич илмий ўрганиш ва таҳлиллар унга мувофиқлаштирилиши зарур.

Хулоса ва тавсиялар. Жамият экологик муаммолар нафақат ижтимоий, балки педагогик эканлигини англагач, мавзуси умумий назарий ва услубий аҳамиятга эга бўлган экологик таълим масалалари бўйича янгича ёндашувларга эҳтиёж сезди. Натижада, илмий асослар пайдо бўлди ва уларда ижтимоийлашув жараёнининг аҳамияти ҳақида ҳам мулоҳазалар ўрин олди.

Шундай қилиб, мактаб ўқувчиларини ижтимоийлашув воситалар билан экологик тарбиялаш моделини яратишнинг дастлабки назарий шартлари сифатида қуйидагиларни тавсия этиш мумкин:

- тарбиявий фаолиятга тизимли-функционал ёндашув;
- шахсни шакллантиришга тизимли-ролли ёндашув;
- моделлаштириш назариясининг асосий тамойиллари;
- экологик таълим ва тарбиянинг назарий асослари;
- мактаб ўқувчиларининг экологик таълим тизимида қўйиладиган талаблар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 27 майдаги “Экологик таълимни ривожлантириш Концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 434-сон қарори <https://lex.uz/docs/4354743> (мурожаат санаси - 26.03.2022)
2. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. М.: 1989.
3. Дистервег Ф.А. Избранные педагогические сочинения. М.: Учпедгиз, 1956. - С. 227-235.
4. Захлебный А.Е., Сенкевич В.М. Экологическое образование школьников // Народное образование. 1985, №12. - С. 45-50.
5. Захлебный А.Е. Содержание экологического образования в средней школе: теоретическое обоснование и пути реализации: Дис. на соиск. уч. степ. докт. пед. наук. М.: 1987. - 389 с.
6. Суравегина И.Т., Сенкевич Е.М., Кучер Т.В. Экологическое образование в школе // Сов. педагогика, 1990, N 12. С. 47-51.
7. Таланчук Е. М. Введение в неопедагогику // Пособие для педагогов-новаторов. М.: Просвещение, 1991. - 184 с.
8. Харламов И. Ф. Педагогика. М.: Просвещение, 1988. - 360 с.
9. Эгамбердиева Н. Ижтимоий педагогика. Тошкент, 2009. – 234 с.